

CONCEPTUL DE OPTIMISM ELEMENTAR. SCURTE PRELIMINARII LA O FILOSOFIE A OPTIMISMULUI

MARIUS DOBRE

1. CONSIDERAȚIUNI INTRODUCATIVE

Termenii de optimism și pesimism sunt folosiți în filosofie ca atare cel mai probabil începând cu secolul XVIII (după cum indică Mircea Florian), importanța lor devenind evidentă încă de la debut. Categoriile filosofice? Nu este exclusă o abordare de acest tip; oricum, sunt termeni prin care pot fi explicate anumite atitudini filosofice. În cele ce urmează nu vom studia optimismul și pesimismul în calitate de concepte filosofice cu consecințele utilizării lor în filosofie și în alte domenii culturale; am preferat să pornim de la o abordare mai practică, de la experiența cotidiană, una ce dă seama de nivelul elementar de manifestare a optimismului/pesimismului.

Aceste rânduri despre optimism (și despre corelatul său pesimismul) se vor deci doar o cercetare succintă asupra a ceva ce face parte din viața noastră de zi cu zi. Sunt de fapt notele cuiva care a încercat inițial să înțeleagă profilul atitudinii optimiste. Această incursiune se referă, așa cum am spus, doar la aspectele elementare ale optimismului și sunt discutate, poate cu unele mici excepții, probleme ce ar fi putut fi gândite de orice persoană dacă s-ar fi aplecat asupra lor. Abordarea de față are specificul unei tratări apropiate de perspectiva filosofiei analitice, ceea ce poate induce în mintea cititorului că este o abordare sec-plictisitoare asupra unei teme cu înalt potențial speculativ. În plus, fiind o schiță a optimismului elementar, a celor mai simple manifestări ale optimismului/pesimismului, încercarea de față poate părea o versiune de utilitarism filosofic, după cum se va vedea; nu este greșit a o cataloga astfel.

Există teorii optimiste în filosofie, teologie și chiar în știință (trei teorii filosofice sunt expuse lapidar și în cele ce urmează) care reclamă cercetări ample, pe măsura importanței lor. Aici se deschide doar o poartă pentru asemenea cercetări; autorul acestui articol speră că va intra el însuși în viitor pe această poartă.

Desigur, despre optimism se poate vorbi mai bine din interiorul psihologiei; este evident că bazele optimismului pot fi localizate mai degrabă în afectivitatea omului, care reprezintă un obiect de studiu al psihologiei. Filosofia poate doar să aducă unele clarificări conceptuale, unele așezări mai precise și unele interpretări ce se pot dovedi fecunde la un moment dat pentru înțelegerea atitudinii optimiste.

Astfel, încercarea de față se dorește complementară unor eventuale cercetări psihologice asupra temei. Interesant poate fi și un studiu sociologic asupra optimismului, deși rezultatele, obținute statistic desigur, pot fi chiar înșelătoare uneori.

Revenind la această încercare de interpretare filosofică a atitudinilor de optimism vs. pesimism, ea este structurată în două părți: prima cuprinde o analiză a optimismului/pesimismului elementar, a doua trei exemple de teorii filosofice optimiste.

2. ANALIZA OPTIMISMULUI ELEMENTAR

2.1. CE ESTE OPTIMISMUL

Termenul de optimism s-a format de la latinescul *optimus* (superlativul lui *bonus*) – foarte bun, perfect, minunat. Afirmăm, de regulă, despre cineva că este optimist în momentul când se arată încrezător, plin de speranță în legătură cu ceva. Optimismul este asociat în gândirea comună cu binele, fericirea, bucuria, plăcerea, mulțumirea, pozitivul, dreptatea, progresul, sănătatea, frumosul, armonia, speranța, agreabilul, favorabilul, avantajul etc. – tot ce convine și mulțumește ființa umană. Dicționarele obișnuite, în majoritatea lor, oferă asupra termenului optimism accepțiuni precum:

- 1) Concepție filosofică potrivit căreia binele precumpănește în lume asupra răului, iar lumea existentă (lumea în care trăim noi) este cea mai bună dintre lumile posibile.
- 2) Atitudine a omului care privește cu încredere viața și viitorul.
- 3) Tendința de a vedea latura bună, favorabilă a lucrurilor.

Însă orice dicționar explicativ obișnuit nu prezintă decât o imagine sumară asupra unui termen, motiv pentru care voi propune aici un demers mai amplu pentru definirea optimismului.

În cele ce urmează voi lua în considerare doar una dintre definițiile de dicționar expuse mai sus; este vorba de definiția (3), deoarece, așa cum se va vedea, (1) și (2) sunt reductibile la (3). Vom spune deci, pentru început, că optimismul poate fi privit ca o tendință de a vedea partea bună, favorabilă a lucrurilor. Să examinăm elementele acestei definiții de dicționar. Genul „atitudine”, ce înseamnă fel de a fi sau de comportare, este o pistă bună, însă diferența specifică ridică unele probleme. Ce înseamnă expresia „partea bună”? Trimite cumva la vreun aspect moral? Din punctul nostru de vedere, expresia se referă la lucruri care convin, sunt în avantajul persoanei optimiste, îi aduc satisfacție într-un anumit mod. Expresia nu trimite deci la un aspect legat de noțiunea de „bine”, întrucât optimismul se poate manifesta și la nivelul răului (un răufăcător poate fi de asemenea optimist: în momentul în care vrea să facă ceva rău, el este încrezător, speră că nu va fi prins asupra faptului). Se poate enunța acum că optimismul se poate manifesta și în afara

moralei, deși, cum remarca Mircea Florian, la originea acestui concept se află extrapolarea ideii de bine la viață și la lume. A doua problemă a diferenței specifice de referă la termenul „lucruri”, termen extrem de vag; poate într-un dicționar este încă admisibil (deși nici aici nu ar fi cazul), dar în acest context nu-l mai găsim satisfăcător, așa încât vom renunța la el pentru a face loc unor termeni preluați din logica acțiunii; ne vom referi în continuare la „stări de lucruri”, „proces” și „evenimente”, întrucât, pentru înțelegerea optimismului / pesimismului nu este necesară enumerarea tuturor aspectelor în raport cu care se pot manifesta cele două atitudini, astfel că ne vom limita la cele trei categorii de fapte. Să exemplificăm: stare de lucruri – „învățământul în România este gratuit”; proces – „căderea ninsorii”; eveniment – „căderea guvernului socialist”. Astfel, drept optimist va fi caracterizat cel care va vedea în aceste fapte avantaje pentru propria persoană și, invers, pesimist cel ce va vedea dezavantaje. De pildă, este în avantajul meu că învățământul este gratuit pentru că nu voi cheltui bani pentru școlarizare, privesc cu optimism această stare de lucruri; îmi convine că ninge, deoarece mă voi duce să schiez; sunt satisfăcut că a căzut guvernul socialist deoarece măsurile luate de acesta au provocat inflație. Dimpotrivă, pesimist va fi cel ce nu găsește avantajoase aceste aspecte: gratuitatea învățământului nu îi va conveni cuiva ce nu are copii la școală și ar prefera ca banii alocați de guvern să fie îndreptați spre sănătate, de pildă; unui șofer nu îi va conveni că ninge, întrucât drumurile se vor înzăpezi și va circula cu dificultate; unui asistat social nu îi convine căderea guvernului socialist, întrucât avea speranțe că îi vor crește veniturile. Despre pesimism vom mai discuta într-un capitol aparte. Din punct de vedere logic, sunt importante următoarele precizări, deși banale. Mai întâi, trebuie făcută mențiunea că un subiect poate fi optimist în legătură cu starea de lucruri „învățământul în România este gratuit”, dar nu și cu starea de lucruri „învățământul în România nu este gratuit”; s-ar găsi într-o contradicție flagrantă. Pentru a vizualiza și mai bine această situație, o putem reda general-simbolic în formula¹:

$$Oq = \sim O \sim q$$

unde O este un functor pentru „optimist”, iar q reprezintă o stare de lucruri, un proces sau un eveniment.

Revin acum la teza potrivit căreia optimismul poate exista în afara moralei. Exemplul de proces anterior (căderea ninsorii) o dovedește încă o dată. De asemenea, se cuvine remarcat că optimismul nu se manifestă doar în legătură cu stări sau evenimente de plăcere sau de fericire, ci și cu stări sau evenimente utile; de aceea, considerăm că termenul de „avantajos” sau cel de „favorabil” sunt mai potriviți, având capacitatea de a îngloba toți ceilalți termeni ce se alătură în mod curent celui de „optimism”. Putem fixa acum și conceptul de optimism elementar:

¹ Pentru a oferi o imagine cât mai precisă a celor expuse aici, vom traduce anumite aspecte de câte ori vom considera că va fi cazul într-un limbaj simbolic. Vom utiliza, pentru simplitate, numai echivalențe.

atitudinea unei persoane de a valorifica în mod favorabil sau avantajos pentru sine evenimente, procese sau stări de fapt.

Următoarea formulare este și mai precisă atunci când dorim a contura profilul termenului de optimism:

Fie q o stare de lucruri, un proces sau un eveniment, iar X o persoană oarecare. X este optimist dacă și numai dacă consideră că q este avantajos pentru el.

Se mai poate pune întrebarea: există posibilitatea ca q să fie indiferent pentru X ? Desigur. Manifestarea optimismului nu are loc decât în condițiile în care X găsește un avantaj în starea de lucruri q ; q poate să nu aibă nicio importanță pentru X dacă acesta nu hotărăște să se situeze în vreun fel față de q . De pildă, căderea ninsorii poate să nu aibă nicio importanță pentru mine care stau mai mult în casă, dar pentru vecinul meu, șofer, are o importanță cuantificabilă în termenii optimismului/pesimismului. Firește, există stări de lucruri, procese sau evenimente care ating interesul unor mari segmente de populație, iar altele chiar întreaga omenire: în primul caz, executarea lui Ceaușescu trecea interes la majoritatea cetățenilor României, iar în al doilea, bombardarea Hiroshimei cu arme nucleare nu a lăsat indiferent niciun om ajuns la o vârstă la care poate emite o judecată referitoare la război. Din punct de vedere logic, în cazul indiferenței, este perfect posibil ca X să fie indiferent și în legătură cu o stare q , și cu opusul lui q . De exemplu, lui X îi este indiferent și dacă ninge, și dacă nu ninge; contradicția apare doar atunci când X declară că este și indiferent și non-indiferent în raport cu același eveniment. Vom reveni asupra problemei indiferenței.

Principala problemă legată de cele spuse până acum ar fi că nu am surprins semnificația precisă a optimismului. Cum e posibil să folosim termenul optimism în legătură cu căderea ninsorii? De obicei, găsim că este optimistă o persoană care, în condiții nu tocmai normale, uneori chiar tragice, vede partea bună, avantajoasă a stărilor, evenimentelor, proceselor. Numai că mai sus a fost creionată cea mai simplă formă de optimism, un optimism elementar, prima treaptă a atitudinii optimiste. Asemenea optimism elementar este reflectat în gândirea populară prin anecdota cu paharul de apă umplut pe jumătate: optimistul va vedea întotdeauna jumătatea plină a paharului, în timp ce pesimistul o va vedea întotdeauna pe cea goală. Optimismul, dar și pesimismul au gradualitate și este posibilă o tipologie care să le contureze întreaga bogăție de manifestare. Nu degeaba folosim expresii precum: „Sunt absolut încrezător în șansele noastre” sau „Sunt puțin pesimist legat de starea cutare”.

2.2. COORDONATE DE MANIFESTARE A OPTIMISMULUI

Vom prezenta în continuare câteva condiții de manifestare a optimismului, preluate din logica autorității:

- a) Subiectul trebuie să sesizeze starea, evenimentul sau procesul; el trebuie să perceapă că afară ninge.

- b) Subiectul trebuie să înțeleagă ce reprezintă starea de lucruri, procesul sau evenimentul. De pildă, în cazul căderii ninsorii, el trebuie să știe exact ce înseamnă ninsoare și ce consecințe favorabile sau nefavorabile are faptul că ninge.
- c) Așa cum am arătat deja în capitolul precedent, o condiție este ca persoana să vrea să se raporteze la o stare, proces sau eveniment, să îi confere o încărcătură anume, în funcție de modul în care vede acel fapt (avantajos, util etc.).

Apoi, este de menționat că optimismul, contrar unei opinii des întâlnite, nu țintește doar spre viitor, ci și spre prezent sau trecut. Un subiect oarecare se poate raporta și la ninsoarea din acest moment, dar și la cea din luna decembrie, anul trecut, găsind avantaje ce se resimt și acum. La fel, executarea lui Ceaușescu din 25 decembrie 1989 a avut consecințe avantajoase multă vreme după aceea. Însă, într-adevăr, principalul „domeniu de acțiune”, dacă ne este permis să spunem așa, este viitorul. Oamenii își proiectează speranțele către fapte viitoare, având încredințarea că vor fi mai bune sau cel puțin la fel de bune ca și cele din trecut și din prezent. Vom reveni asupra acestei probleme în capitolul următor.

În al treilea rând, optimismul este o experiență exclusiv subiectivă; depinde, așa cum am mai spus, de voința individului, de modul în care el percepe realitatea în funcție de dorințele, interesele, scopurile sale. Desigur, astăzi nu e dificil să ne imaginăm un computer programat să transforme orice fapt într-unul avantajos, dar, cel puțin deocamdată, mașina nu va reuși să selecteze faptele în funcție de interesele sale.

În al patrulea rând, starea de lucruri, procesul sau evenimentul în legătură cu care subiectul este optimist nu trebuie neapărat să fie reale, ci este posibil la fel de bine să fie ideale sau, mai mult, să țină de imaginația, fantezia subiectului. O stare de lucruri mitologică, de pildă, are aceeași valoare în ochii subiectului cu una reală.

Din cele spuse până acum rezultă încă ceva: persoana optimistă are întotdeauna un interes pentru care judecă un fapt ca fiind avantajos, favorabil lui. Ce interes avea, de exemplu, Constantin Noica să considere comunismul mai avantajos pentru practicarea filosofiei decât capitalismul? În lipsa numeroaselor atracții oferite de capitalism și libertate, în comunism, cercetătorul în filosofie, neavând de ales, se îndrepta spre studiu și reflecție.

Revenind la altă idee, ar fi de discutat și problema optimismului de masă sau de grup, o atitudine care să vizeze același fapt, cu același interes, pentru a-l cataloga astfel. Evident, fiecare persoană are interese și așteptări diferite, însă există momente când interesele se contopesc, devenind țeluri comune pentru grupuri mari de oameni. În 1989, cu ocazia revoluției anticomuniste, un grup foarte mare de oameni (nu neapărat cei ce luptau în stradă) sperau într-o stare de lucruri economică și politică mai bună în eventualitatea înlăturării puterii politice de atunci; pe o corabie asediată de furtună, întreg echipajul speră ca furtuna să înceteze și marea să se liniștească. Există deci un optimism de masă ce reprezintă suma atitudinilor optimiste a indivizilor acelei mase.

În continuare, este optimismul transmisibil? Fiind vorba despre o situație subiectivă, nu se poate discuta despre tranzitivitate, ci doar de convingere. Un subiect S_1 poate convinge un subiect S_2 că un anumit fapt este avantajos pentru amândoi sau pentru mai mulți oameni. Căderea guvernului socialist, ar spune S_1 , va conduce la o stare de creștere economică însoțită de creșteri salariale, iar S_2 s-ar lăsa convins. Transmisibilitatea, evident, nu are loc în orice situație, nimeni nu poate convinge pe cineva aflat într-un moment de grea suferință, de exemplu, că „totul e bine”.

În fine, câteva ultime considerații legate de manifestarea optimismului. Auzim deseori persoane ce se declară optimiste. Pricepem la ce se referă, transmit un mesaj că nu se lasă doborâte de evenimente sau stări neplăcute și nu-și pierd cu ușurință speranța. Asemenea oameni nu ne-au transmis, în fond, mare lucru; în definitiv, cu o diferență de grad (nu de natură), toți suntem astfel. În virtutea instinctului de autoconservare, toți iubim viața, toți sperăm să nu ne lăsăm doborâți de necazurile vieții. Viața este frumoasă pentru că o trăim noi. De fapt, propoziția „Sunt optimist” este evident falsă la maximă rigoare, pentru că presupune că atitudinea se întinde la toate stările de lucruri, procesele și evenimentele din lume, ceea ce relevă o generalizare nepermisă. Nimeni nu poate fi optimist cu privire la toate stările de lucruri, procesele și evenimentele din lume; optimism absolut nu există. Nu poți vedea ceva favorabil, de pildă, în moartea unei ființe apropiate. Există pe lume fapte care ne sunt net nefavorabile, dezavantajoase. Astfel încât propoziția incriminată trebuie să aibă o completare, caz în care ea capătă altă valoare de adevăr: „Sunt optimist *cu privire la* cutare fapt”. Precizarea faptului legat de care îți manifesti optimismul rezolvă dificultatea logică a generalizării pripite. Dar aceste considerații, insistăm, nu interzic folosirea în diferite discuții obișnuite a unor propoziții precum „Sunt optimist” sau „Mă declar pesimist”; considerațiile riguroase de mai sus sunt utile doar în contexte unde este necesară precizia în exprimare. Noi înșine utilizăm aici termenii de „optimist” sau „pesimist” în sensul lor larg, referindu-ne la eventuale persoane care sunt „mai degrabă” optimiste sau „mai degrabă” pesimiste.

Acum se poate completa o teză anterioară:

Fie q o stare de lucruri, un proces sau un eveniment, reale sau ideale, iar x o persoană oarecare. X este optimist dacă și numai dacă sesizează, înțelege și vrea să se raporteze la q și consideră, având un interes oarecare, că q este avantajos pentru el.

2.3. TIMP ȘI OPTIMISM

Am spus deja că optimismul se manifestă cu privire la stări, procese, evenimente din trecut, prezent și viitor. De aceea, găsim potrivită în acest spațiu teoria lui Lucian Blaga din *Orizont și stil* asupra orizonturilor temporale, conform căreia momentele timpului dobândesc profiluri sau fizionomii speciale datorate inconștientului uman care le încarcă cu structuri sufletești diferite de la un individ la altul.

Astfel, „*timpul-cascadă* reprezintă orizontul unor trăiri pentru care accentul supremei valori zace pe dimensiunea trecutului”. Timpul înseamnă devalorizare, cădere, decadentă, iar tot ceea ce este și ceea ce va fi este inferior a ceea ce a fost. Tot ceea ce contează este un „punct inițial”, în raport cu care ce se întâmplă acum sau ceea ce se va întâmpla nu reprezintă decât „degradare și destrămare”. Din această perspectivă, „omenirea se depărtează cu fiecare pas, cu fiecare clipă, de starea originară, care a fost nu numai o stare de fericire, ci și o stare firească de superioritate”. Un exemplu îl găsim în mitologie, când se face referire la momentul genezei sau al paradisului.

Așadar, preferința pentru stările trecutului poate fi explicată, din punctul de vedere al perspectivei de față, prin haina subiectivă a celui ce a pierdut binefaceri anterioare, avantaje ce i-ar fi satisfăcut interesele, cu efecte până în prezent sau viitor. Și, după cum s-a văzut deja, în această categorie ar intra oameni religioși ce ar fi vrut să trăiască timpurile sacre, când un profet sau un zeu mai umbla printre muritorii. E vorba cumva și de acea nostalgie de care vorbea și Mircea Eliade în *Mitul eternei reînțarceri* sau în *Sacral și profanul*. Dar ne putem gândi în același timp și la oamenii în vârstă ce re trăiesc cu nostalgie etape de viață apuse, dar chiar și oameni mai tineri ce se raportează excesiv la vârsta copilăriei.

Timpul-fluviu pune accentul pe prezent: „În această ipostază, timpul e considerat ca un mediu al unor realizări egale, care nu sunt nici mai valoroase, dar nici mai puțin valoroase decât au fost cele ale trecutului sau vor fi cele ale viitorului. Prezentul, de ieri, de astăzi, de mâine, e privit de fiecare dată ca existând pentru sine, sieși suficient, nici treaptă spre ceva mai înalt ce va fi, nici fază de disoluție a ceva mai înalt, ce a fost. Timpul e, în oricare fază, concentrat în prezent”.

Este vorba aici de un *carpe diem* perpetuu, de starea actuală, prezentă imediat aproape, singura care prezintă interes pentru subiect. Prezentul este unicul ce oferă fapte de care te poți bucura, fapte asupra cărora se proiectează optimismul subiectului; faptele prezentului sunt singurele importante, pentru că ele sunt *hic et nunc*, nu aievea, în trecut sau în viitor.

Timpul-havuz este deschis unor „trăiri îndreptate prin excelență spre viitor. În cadrul acestui orizont temporal, se atribuie viitorului o valoare exclusivă și dominantă, o suveranitate acaparantă, de care nu se bucură nici prezentul și nici trecutul, care sunt privite cel mult ca trepte, într-o suire fără capăt. (...) Timpul ar fi, grație structurii sale ascendente, creator de valori tot mai înalte. Sufletul statornicit într-un asemenea orizont temporal gustă certitudinea, prin nimic demonstrată, dar nu mai puțin trăită, că totdeauna clipa următoare posedă prin ea însăși semnificația unei înălțări față de ceea ce este sau a fost”.

Blaga nu a încercat să legitimizeze vreunul dintre orizonturile temporale, considerându-le, de fapt, „perspective posibile”, și nu „adevăruri”. În opinia noastră, însă, în contextul optimismului, viitorul primește un statut aparte în conștiința majorității oamenilor, capătă o importanță mai mare decât celelalte (deși orizonturile apar în mod normal combinate, chiar și la cei care se orientează

inconștient sau conștient spre unul dintre ele). Idealurile, speranțele noastre sunt legate de viitor, trecutul și prezentul devenind în mare măsură elemente utile pentru organizarea cât mai eficientă a viitorului. *Așteptăm* evenimentele viitoare cu grijă și pregătire pentru a nu fi surprinși de ele fie că e vorba de ziua de mâine (avem tot timpul în minte proiecții despre faptele imediat următoare), fie că e vorba de anul viitor sau de mulți ani de acum încolo. Țelurile noastre sunt părți în tabloul viitorului și așteptăm să le atingem pe măsura trecerii timpului. Cu speranță și răbdare, cum ar zice Mircea Florian. Ele se modifică uneori sau se amână câteodată, astfel că trăim într-o continuă așteptare. Omul religios, de pildă, așteaptă evenimentul sosirii sau revenirii pe Pământ a lui Mesia, soldatul așteaptă trecerea în rezervă sau terminarea războiului etc. În acest sens, omul este un animal care așteaptă. Nu întotdeauna evenimentele așteptate au loc sau nu au dimensiunea plăcută la care ne așteptam, însă nu încetăm a aștepta în continuare altele mai favorabile. În ce privește viitorul, suntem iremediabil mai degrabă optimiști decât pesimiști. Fără speranța în *mai bine*, probabil că existența ar deveni insuportabilă. Chiar și pesimistul speră și așteaptă uneori vremuri mai bune, evenimente și stări de lucruri mai convenabile decât până acum. Trăim, majoritatea dintre noi, într-o dimensiune a optimismului, întărită și biologic cum spuneam, capabilă să ne ofere tăria de a înfrunta și stări de lucruri nefavorabile. Și, în cele din urmă, dacă lucrurile nu au mers bine până acum, rămâne speranța că va fi altfel, iar dacă au mers bine, nădăjduim că va fi la fel. Din acest punct de vedere, clipa de față reprezintă așteptarea unor stări de lucruri viitoare favorabile.

2.4. OPTIMISM ȘI PESIMISM

Termenul de pesimism s-a format de la *pessimus* (superlativul lui *malus*) – foarte rău – și este tot atât de prezent în limbajul cotidian ca și cel de optimism.

Dicționarele obișnuite situează pesimismul pe o poziție în care sunt evidențiate răul, suferința, durerea existente în lume. Pesimismul este atitudinea celui care consideră că foarte multe dintre stările acestei lumi sunt incompatibile cu aspirațiile omului. Termenul de pesimism este asociat cu răul, suferința, durerea, neplăcerea, nemulțumirea, negativul, nedreptatea, boala, urâtul, haosul, disperarea, deziluzia, resemnarea, deznădejdea, dezagreabilul, nefavorabilul, dezavantajul etc. – tot ce nu convine și nemulțumește.

Mai precis, este o atitudine ce consideră nefavorabile, dezavantajoase, uneori tragice diferite stări de lucruri, evenimente sau procese. Reluând un exemplu simplu din cotidian, vecinul șofer nu va considera avantajos faptul că ninge, deoarece drumurile se înzăpezesc, iar el nu va putea pleca în călătorie cu mașina sau, dacă va pleca, va circula în condiții foarte grele de trafic.

O primă observație: ca și în cazul optimismului, pesimismul se poate manifesta și în afara moralei; procesul căderii ninsorii nu are încărcătură morală atunci când este raportat la plecarea cu mașina a vecinului.

În cea mai simplă formulare, iată conturată o imagine a pesimismului:

Fie q o stare de lucruri, un proces sau un eveniment, iar X o persoană oarecare. X este pesimist dacă și numai dacă X consideră că q este dezavantajos pentru el.

Pesimismul preia și cele trei condiții prezente și la optimism: subiectul trebuie să sesizeze starea, evenimentul sau procesul în cauză, să vrea să se raporteze la el (poate rămâne indiferent față de acesta) și să înțeleagă ce reprezintă.

Pesimismul se raportează, de asemenea, la oricare dintre cele trei orizonturi temporale, manifestându-se cu privire la stări, evenimente sau procese din trecut, viitor sau prezent. Soldatului nu i se pare convenabil că au existat pe lume războaie, că acum este pe câmpul de luptă și nici că va fi acolo și mâine. Analog optimismului, pesimismul se îndreaptă cu precădere spre viitor. Evident, în această variantă, dimensiunea așteptării este fie anulată, fie este prezentă ca o stare de disconfort profund în care se află subiectul în raport cu o serie de evenimente indezirabile ce se apropie pe măsura scurgerii timpului.

Și, o altă observație: a mai devenit evident și că pesimismul ține și el de subiectivitatea individului, de felul cum se raportează el la lumea înconjurătoare.

De asemenea, starea de lucruri, procesul sau evenimentul la care se raportează subiectul pot fi *reale* sau *ideale*. Ateul va vedea în mitologia religioasă, de pildă, doar aspecte imaginate de om care au dezavantajat progresul științific al omenirii.

Interesul este prezent și în cazul pesimismului, trebuie să existe un interes pentru care o stare sau alta nu este convenabilă pentru subiect, altfel este fie optimist, fie indiferent. Un membru al Partidului Comunist a văzut în Revoluția din 1989 o stare de lucruri dezavantajoasă, întrucât și-a pierdut privilegiile, iar interesul lui personal era să continue starea de lucruri anterioară.

Pesimismul de masă reprezintă suma atitudinilor pesimiste ale indivizilor unui grup; membrii unui partid care a pierdut alegerile după ce au fost la putere vor găsi dezavantajoasă trecerea în opoziție.

Desigur, și pesimismul este transmisibil. Un subiect S_1 poate convinge un subiect S_2 că starea de lucruri q este nefavorabilă, dezavantajoasă. Este vorba aici de o trecere de la situația de optimism sau de la situația de indiferență la situația de pesimism a unui subiect, iar convingerea se realizează fie pe cale rațională, fie pe cale emoțională.

Dacă optimism absolut am văzut că nu există, la prima vedere, se pare că pesimismul absolut reprezintă perspectiva ultimă, cea mai înaltă, în tabloul rezervat pesimismului. Există într-adevăr o asemenea ființă umană? Răspunsul pare a fi: sinucigașul, singurul care nu mai găsește nimic favorabil, interesant în această lume. Însă nimeni nu poate fi pesimist cu privire la toate stările de lucruri, evenimentele și procesele din lume; pesimismul absolut nu există. Sinucigașul nu este un pesimist absolut, măcar din motivul că mai există în această lume câteva stări de lucruri care îi facilitează sinuciderea și care sunt utile, avantajoase. Mai mult, el are o ultimă speranță, deci și o ultimă fărâmbă de optimism: luându-și zilele,

el speră să treacă în neant sau într-o lume unde stările de lucruri actuale, defavorabile cum sunt, vor dispărea. Conchidem astfel că și propoziția „Sunt pesimist” este o propoziție falsă, judecând la maximă rigoare logică; o pistă sigură și în această situație este formularea următoare: „Sunt pesimist cu privire la...”. Această soluție evită și situația dificilă în care a fost acuzat pesimistul că se află atunci când blestemă viața, dar continuă să trăiască.

2.5. INDIFERENȚĂ, OPTIMISM, PESIMISM

Este momentul pentru alte nuanțări. Firește, problema raportului dintre optimism și pesimism nu trebuie privită bipolar, în „alb și negru”. Universul are nenumărate stări, evenimente sau procese care nu au nicio relevanță pentru fiecare dintre noi, ne sunt absolut indiferente. Trebuie să vorbim mai degrabă despre o lume aparte, despre un univers personal cu stări, evenimente și procese apropiate, cunoscute, ce prezintă interes doar pentru noi și ne afectează într-un fel sau altul. Să numim prin convenție această clasă de fapte care ne afectează *universul personal de captare a stărilor, proceselor și evenimentelor*; numai în acest cadru, optimismul, pesimismul sau indiferența devin singurele atitudini posibile, deoarece nicio ființă umană nu se poate raporta la toate stările de lucruri, evenimentele și procesele lumii (este evident că despre majoritatea lor covârșitoare nici nu știm că există). Din această perspectivă, raportat la majoritatea faptelor din lume, avem o neutralitate evaluativă. Imaginea indiferenței în contextul de față este următoarea:

Fie q o stare de lucruri, un proces sau un eveniment, iar X o persoană oarecare. X este indiferent cu privire la q , dacă și numai dacă nu consideră q nici avantajos, nici dezavantajos pentru el.

O primă observație la acest capitol: în universul personal de captare a faptelor, este evident că, pe măsură ce suntem înconjurați de fapte convenabile, suntem mai optimiști, iar pe măsură ce faptele sunt neconvenabile, suntem mai pesimiști. Bineînțeles că situațiile se pot inversa și pot alterna la nesfârșit. Ar fi de remarcat acum că există oameni despre care am putea spune (metaforic, desigur) că sunt „condamnați” la optimism mai tot timpul (ne gândim la medici, la soldați, persoane care speră să conserve viața), precum și alții „condamnați” la pesimism (presupunem că aceia întemnițați pe viață, bolnavii incurabil). Nu există granițe rigide nici între aceștia și restul muritorilor, doar că, pentru oamenii obișnuiți, există mult mai multe fapte la care se raportează indiferent.

O altă observație ce ajută la clarificarea diferenței dintre cele trei poziții, deși banale. Mai întâi, subiectul X nu poate fi pesimist, de pildă, și în raport cu starea q , și în raport cu starea non- q . Dacă X este pesimist cu privire la q , atunci, cu privire la non- q , este fie optimist, fie indiferent. La prima vedere, optimismul și pesimismul sunt contradictorii, adică, dacă am alege un fapt oarecare, subiectul se va raporta la el fie optimist, fie pesimist. În realitate, între optimism și pesimism există un alt fel de raport de opoziție, ce poartă în logică numele de contrarietate și

presupune că subiectul se poate raporta la un fapt dat și într-un alt mod decât cele două menționate; în contextul teoriei asupra optimismului / pesimismului, este indiferența. Iată ilustrarea grafică a acestei situații:

Oq	Pq	Iq
----	----	----

Simbolic, adaptat la universul personal de captare a faptelor, vom avea următoarele echivalențe:

$$Oq = (\sim Pq) \& (\sim Iq)$$

$$Pq = (\sim Oq) \& (\sim Iq)$$

$$Iq = (\sim Oq) \& (\sim Pq)$$

3. TREI TEORII FILOSOFICE OPTIMISTE

3.1. OPTIMISMUL ONTOLOGIC LEIBNIZIAN

Trecem acum de la optimismul elementar la o categorie superioară, la un optimism de scară mare, ce dă seama de fapte multiple și majore. Începem cu teodiceea lui Leibniz pentru a ilustra pe scurt și cum arată optimismul la nivel înalt-speculativ.

Orice teodicee este, mai mult sau mai puțin, o teorie optimistă asupra lumii sau, cu alte cuvinte, o apologie rațională a credinței că binele predomină în lume, având ca garanție pe Dumnezeu. *Teodicee* este un termen creat din cuvintele grecești *theos* (zeu) și *dike* (justiție, dreptate, reparație, judecată). În istoria filosofiei putem repera o multitudine de teorii de acest tip, din Antichitate până în prezent; ne-am oprit aici la cea mai celebră dintre ele, expusă de G.W. Leibniz în lucrarea *Eseuri de teodicee asupra bunătății lui Dumnezeu, a libertății omului și a originii răului*, apărută în 1710.

Leibniz nu-și manifestă optimismul cu privire la vreo stare de lucruri sau la un grup major de stări de lucruri, ci cu privire la lumea întreagă, declarând că această lume este cea mai bună dintre lumile posibile, întrucât Dumnezeu a voit-o. Dumnezeu, în bunătatea sa desăvârșită, a creat prin puterea sa nelimitată cea mai bună dintre lumile posibile, după ce a întrevăzut prin rațiunea sa mulțimea lumilor posibile. Lumea noastră este perfectă, nu una oarecare, pentru că Dumnezeu este desăvârșit. Dumnezeu este *cauza inteligentă* a lumii, înzestrată cu *voința* prin care alege și cu *puterea* care face eficientă voința; „*puterea* duce spre *ființă*, *înțelepciunea* sau *intelectul* spre *adevăr* și *voința* spre *bine*. Această cauză inteligentă trebuie să fie în toate modurile infinită și absolută în *putere*, în *înțelepciune* și în *bunătate*”.

Lumea, conform filosofului, este „toată succesiunea și toată colecția de lucruri existente, în așa fel încât să nu se spună că puteau exista mai multe lumi în timpuri diferite și locuri diferite”. Din infinitatea de lumi posibile, Dumnezeu a ales-o pe aceasta, fiind cea mai bună; dacă nu ar fi fost cea mai bună, Dumnezeu nu ar fi creat-o. Trebuie spus și că Dumnezeu, după cum scrie Leibniz în *Monadologie*, a conferit lumii o *armonie prestabilită*, elementele ei fiind într-o perfectă legătură, totul fiind legat potrivit unui scenariu conceput ce creator încă de la început. Există armonie prestabilită, pentru că monadele, ca „adevărați atomi ai naturii”, ca elemente ale lucrurilor, sunt diferite și nu se pot influența în momentele ulterioare creării lumii.

Desigur, Leibniz răspunde și la provocarea existenței răului în cea mai bună dintre lumile posibile; el declară că o lume fără păcat și suferință nu ar fi fost cea mai bună; dacă răul cel mai mic ar lipsi, nu ar mai putea fi cea mai bună. Dumnezeu a rânduit această lume prevăzând și lucrurile bune, și lucrurile rele. Leibniz consideră că se pot imagina lumi posibile fără păcat și nefericire, însă contestă că statutul lor ar fi altul decât utopii sau povești și crede că, în privința binelui, acele lumi ar fi mult inferioare lumii noastre. Justificarea răului din lumea actuală este operată prin distincția dintre răul metafizic, răul fizic și răul moral. *Răul metafizic* provine din inegalitatea dintre creator și creație: creatorul este perfect, iar creația sa este imperfectă; creația este nedesăvârșită, deoarece, dacă Dumnezeu ar fi creat o altă perfecțiune, el nu ar fi creat de fapt nimic, ci ar fi reprodus propria sa perfecțiune. *Răul moral* există întrucât cea mai bună dintre lumile posibile trebuia orientată spre *mai bine*; este un rău provenit din răul metafizic, din imperfectiunea creaturilor. *Răul fizic* provine din cel moral, ca pedeapsă, acum sau în viața viitoare. Deși a prestabilit lumea, Dumnezeu nu este vinovat de răul existent, fiindcă el *nu vrea* răul, dar *îl permite*. Voința lui Dumnezeu îmbracă două forme: voința antecedentă și voința consecventă; prima se raportează la *bine*, a doua la *mai-bine*. Răul devine mijloc pentru a realiza mai-binele. Oricum, răul nu este absolut în cea mai bună dintre lumile posibile, ci este doar „umbra binelui”.

Repetăm, rațiunea pentru care lumea aceasta este cea mai bună dintre lumi este că Dumnezeu, cu bunătatea sa desăvârșită, a fost cauza ei; Dumnezeu nu putea crea pentru om decât cea mai bună lume.

În esență, optimismul leibnizian poate fi reformulat astfel:

Fie $A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$ lumi posibile, unde A_1 este lumea actuală. Fie X o persoană oarecare. X este optimist dacă și numai dacă consideră că A_1 este cea mai bună dintre lumile posibile.

Optimismul leibnizian nu este nici el unul absolut, admitând existența răului, chiar dacă în forme nedecisive pentru structura întregului, ca ajutor al mai-binelui.

Din punctul de vedere al teoriei optimismului elementar, viziunea optimistă a lui Leibniz nu poate fi susținută până la capăt, fiindcă este depășit universul personal de captare a faptelor (ceea ce este valabil și pentru viziunile optimiste

prezentate în continuare). Optimismul leibnizian este însă unul specific filosofiei sau mai precis acelui tip de filosofie ce încearcă să dea seama de lume ca întreg.

Acest optimism radical a fost urmat, după cum se știe, de ironii și poziții sceptice, cea mai cunoscută fiind poziția lui Voltaire care i-a dedicat usturătoarea povestire *Candid sau optimismul*.

3.2. OPTIMISMUL GNOSEOLOGIC CARTEZIAN

Deși este prezent și în lucrările dedicate istoriei scepticismului, menționat ca gânditor ce folosește îndoiala în demersul său filosofic, Descartes aparține fără dubii categoriei filosofilor optimiști, întrucât îndoiala sa este una de început, una „metodică”, „hiperbolică”, utilă doar pentru a ajunge la adevăr, la certitudine. Așa trebuie înțeles, spun istoricii scepticismului, acel „Mă îndoiesc, deci cuget” din *Prima meditație*, ca pe un scepticism depășit, de tranzit, ce are drept urmare „Cuget, deci exist”.

Raționalismul a fost etichetat deseori ca doctrină-suport pentru credința religioasă. Religia, cel puțin cea creștină, oferă și ea o viziune optimistă asupra lumii. În această ordine de idei, raționalismul poate fi caracterizat drept un optimism programatic.

Cartezianismul, un moment de temelie al raționalismului modern, este relevant în contextul nostru ca teorie optimistă asupra adevărului. Supranumită și teorie a adevărului manifest, teoria lui René Descartes expusă îndeosebi în *A patra meditație* se bazează pe ideea că adevărul ne este accesibil prin intermediul rațiunii datorite de Dumnezeu. În virtutea faptului că Dumnezeu, ființa desăvârșită, există, cunoașterea este posibilă, iar adevărul așteaptă doar să fie descoperit. Dumnezeu, în desăvârșita sa bunătate, nu putea ține ascuns adevărul de rațiunea omenească.

Totuși, ființa umană este supusă erorii, în calitatea ei de ființă creată, imperfectă. Eroarea este o privație, este lipsa unui lucru pe care omul ar fi trebuit să-l dețină și reprezintă indiciul că facultatea omului de a judeca, de a capta adevărul nu este perfectă. Eroarea provine „din faptul că voința, întinzându-se mai mult decât intelectul, nu o închid în aceleași granițe, ci o extind chiar asupra lucrurilor pe care nu le înțeleg, iar fiindcă în privința acestora ea este indiferentă, se abate lesne de la ceea ce e adevărat și bun, iar astfel mă înșel și păcătuiesc”. De aceea, Descartes își propune ca una dintre regulile metodei sale să fie neacceptarea unui lucru ca adevărat decât dacă îi apare ca adevărat în mod *evident*, dacă se prezintă spiritului clar și distinct.

Este limpede că adevărul ține de partea bună, favorabilă a lucrurilor sau, mai bine zis, a opiniilor noastre despre lucruri, în timp ce eroarea ține de partea nefavorabilă, privativă, rea. De aici rezultă optimismul cartezian gnoseologic, afirmând întâietatea posibilității cunoașterii, în detrimentul ignoranței.

Repetăm, rațiunea pentru care Descartes crede în stăpânirea de către om a adevărului este că Dumnezeu, în absoluta lui bunătate, nu putea ține încarcerat adevărul, făcându-l inaccesibil spiritului omenesc.

Adaptând optimismul gnoseologic cartezian la contextul de față, vom avea:

Fie $V_1, V_2, V_3, \dots, V_n$ mulțimea adevărilor posibile, iar X o persoană oarecare. X este optimist dacă și numai dacă X consideră că, oricare ar fi V , V poate fi descoperit.

Recunoscând existența erorii, Descartes nu poate fi postat în poziția de optimist absolut, însă, prin impunerea ideii că adevărul este la îndemâna omului, el poate fi socotit un optimist radical.

Optimismului gnoseologic i se opune încă din cele mai vechi timpuri pesimismul gnoseologic, cunoscut mai bine sub numele de scepticism. Apărut în Grecia veche, scepticismul contesta posibilitatea cunoașterii, după cum se știe, încercând prin diverse metode să demonstreze că știința nu se bucură de nicio certitudine.

3.3. OPTIMISMUL SOCIAL ȘI ISTORIC MARXIST²

Marxismul poate fi considerat, la fel ca orice altă perspectivă de inginerie socială sau istoricist-profetică, după cum ar spune Popper, un optimism cu tentă socială. Menționăm că prin marxism înțelegem în sens larg orice atitudine teoretică aparținând lui Karl Marx sau orice atitudine teoretică revendicându-se de la acesta. Așa cum se știe, marxismul constituie și o parte importantă a ideologiei statelor comuniste.

În linii mari, marxismul se autocaracterizează ca o doctrină nouă, revoluționară, superioară *oricărei* viziuni asupra societății omenești. Marxismul se declară din capul locului partinic din punct de vedere social, apărând interesele proletariatului care coincid cu direcția de dezvoltare a societății omenești. Teoria marxistă are la bază ideea de progres istoric, de transformare morală și socială a lumii către un stadiu în care perfectă egalitate socială, perfectă bunăstare vor domni. Astfel, umanismul marxist în calitate de morală ar fi autenticul umanism, unul transformator-revoluționar etc., chiar dacă și în previzionata societate vor mai exista stări ce pot suferi îndreptare (anumite inegalități sociale, conștiințe netransformate etc.), deci vor mai exista unele forme sporadice de rău înăuntrul ei. Popper găsește trei pași ai profeției lui Marx: „În *primul pas*, (...) Marx analizează metoda producției capitaliste. El descoperă că există o tendință de *creștere a productivității* muncii, legată de perfecționări tehnice, ca și de ceea ce el numește *acumularea* crescândă a mijloacelor de producție. Pornind de aici, raționamentul îl conduce la concluzia că în sfera relațiilor sociale dintre clase această tendință duce cu necesitate la acumularea a tot mai multe bogății în mâini tot mai puține; altfel spus, se ajunge la concluzia că există o tendință de creștere a *bogăției* și a *sărăciei*; a bogăției clasei dominante, care este burghezia, și a sărăciei clasei dominate, care este muncitorimea. (...) În *pasul al doilea*, rezultatul primului pas este considerat dat. Din el sunt trase două concluzii; prima, că toate clasele, cu excepția unei burghezii

² Text preluat din cartea noastră *Însemnări filosofice*, Editura Ars Docendi, București, 2005, p. 95–102.

dominante, numeric restrânse, și a unei numeroase clase muncitoare exploatare, urmează să dispară sau să devină insignifiante; și a doua concluzie, că tensiunea crescândă dintre aceste două clase duce cu necesitate la o *revoluție socială*. (...) În cel de-al treilea pas al argumentării, concluziile pasului al doilea sunt, la rândul lor, considerate ca date; iar concluzia finală la care se ajunge este că, după victoria muncitorilor asupra burgheziei, va apărea o societate formată, dintr-o singură clasă, deci o societate nedivizată în clase, o societate fără exploatare; este vorba de *socialism*”.

Conform acestui profil, marxismul ne apare ca un optimism. De altfel, el însuși se autoproclamă astfel. Am găsit, de pildă, o caracterizare a optimismului istoric marxist concepută de una dintre teoreticienele acestei ideologii de la noi: „Viziunea istorică marxistă constituie un tip de optimism istoric care preia în mod critic moștenirea luministă sau democrat-revoluționară, sau, mai bine zis, continuă pe un plan superior această moștenire; (...) implicarea sa în filosofia istoriei marxiste (...) îi conferă noi însușiri. În noua sa ipostază, optimismul istoric capătă o fundamentare științifică și, în același timp, o coloratură ideologică netă, transformându-se și el într-un element activ al «transformării lumii»”. Dincolo de limbajul de lemn și de înfumurarea specifică ideologiilor politice totalitariste, reiese clar din acest text că marxismul se consideră pe sine o teorie optimistă, cel puțin în forma sa „materialist-istorică”.

Din toate cele de mai sus, înțelegem că marxistul, adeptul teoriei marxiste, poate fi numit un optimist și din punct de vedere social. În alte condiții, el poate fi numit și pesimist din același punct de vedere: el este pesimist cu privire la societatea capitalistă, cu privire la succesul ei în dobândirea fericirii cetățenilor. În ce privește socialismul, marxistul este, s-ar putea spune, și leibnizian, considerând că este cea mai bună dintre lumile posibile, creată nu de Dumnezeu, ci de clasa muncitoare condusă de partidul comunist, și hegelian, crezând într-un sens ascendent al istoriei.

Următoarea formulare ar fi potrivită aici, utilizând terminologia marxistă:

Fie O_1, O_2, O_3, O_4, O_5 organizări sociale, unde O_1 este organizarea primitivă, O_2 organizarea antică, O_3 organizarea medievală, O_4 organizarea capitalistă, O_5 organizarea socialistă. Fie X o persoană oarecare. X este un optimist marxist dacă și numai dacă consideră că O_5 este cea mai bună organizare socială posibilă.

Socialismul, pretind adepții lui, este ultimul stadiu al istoriei, întregul progres istorico-social ducând la socialism. Din această perspectivă, epocile trecute reprezintă simple etape în vederea atingerii apogeei organizării sociale. Dintre toate, capitalismul este cel mai apropiat socialismului (nu numai în ordine temporală), fiind menit să pregătească apariția celui din urmă. Abia în capitalism apare clasa muncitoare, clasa destinată să pregătească și să înfăptuiască revoluția și, o dată cu aceasta, să instaureze noua și superioara ordine socială bazată pe egalitatea economică, prin trecerea tuturor proprietăților în subordinea statului condus de partidul comunist, garant și păzitor al noii orânduiri.

Iată, schematic, direcția arătată mai înainte:

$$O_1 \rightarrow O_2 \rightarrow O_3 \rightarrow O_4 \rightarrow O_5$$

Direcția este, așadar, crescătoare, cu mențiunea că în prima fază de organizare a oamenilor, O₁ (organizarea primitivă), se găsesc rudimente de comunism (în lipsa proprietății private), ceea ce o face mai „umană” în ochii ideologilor marxiști, dar incapabilă totuși să pregătească o formă superioară, autentică, de socialism. Direcția progresiv-crescătoare este menținută chiar și în socialism, care, într-o primă fază, nu va putea ajunge la societatea perfectă, păstrând unele inegalități, de pildă, distribuția bunurilor se va face la început după cantitatea de muncă și nu după nevoile cetățenilor, însă, o dată cu trecerea la faza superioară a societății socialiste, vor fi eliminate toate neajunsurile și, deci, și repartitia bunurilor se va face după nevoile fiecăruia. Pentru prima fază, marxismul are totuși conștiința că nu propovăduiește lumea perfectă (nu este, altfel spus, un optimism absolut), însă are pretenția că o susține pe cea mai bună dintre toate. Pentru faza a doua, comunismul autentic, emite o pretenție demnă de o teorie religioasă, promițând „raiul pe pământ”; în creștinism, de exemplu, raiul reprezintă locul supramundan în care omul va scăpa de orice neajuns, va fi în fine fericit; pentru marxism, raiul îl va reprezenta societatea socialistă în a doua ei fază de dezvoltare, dar localizat nu supramundan, ci cât se poate de material-pământesc.

Destinul acestui proiect optimist de inginerie socială a fost unul ce poate primi atributul de „paradoxal” (la fel ca toate proiectele din genul totalitarist): acolo unde a fost aplicat, prin eșecul lamentabil al reorganizării în formă socialistă a societății, a adus foarte mult pesimism în rândul indivizilor și mai ales în rândul clasei sociale căreia îi voia în mod explicit fericirea (proletariatul), de optimism mai putând fi capabili doar cei din clasa comunistă conducătoare care beneficiau de numeroase privilegii.

BIBLIOGRAFIE

- Bлага Lucian, *Orizont și stil*, în *Opere*, vol. 9, Editura Minerva, București, 1985.
- Bochenski Józef-Maria, *Ce este autoritatea? Introducere în logica autorității*, Editura Humanitas, București, 1992.
- Descartes René, *Meditații despre filosofia primă*, Editura Humanitas, București, 1992.
- Descartes René, *Discurs asupra metodei de a ne conduce bine rațiunea și a căuta adevărul în științe*, Editura Academiei Române, București, 1990.
- Florian Mircea, *Recesivitatea ca structură a lumii*, vol. II, Editura Fundației Pro, București, 2004.
- Ianoși Janina, *Optimism și pesimism istoric*, Editura Științifică, București, 1972.
- Leibniz Gottfried Wilhelm, *Eseuri de teodicee*, Editura Polirom, Iași, 1999.
- Leibniz Gottfried Wilhelm, *Monadologia*, Editura Humanitas, București, 1994.
- Lévy Carlos, *Les scepticismes*, PUF, Paris, 2008.
- Marx Karl, *Selected Writings*, Oxford University Press, Oxford, 1977.
- Marx Karl, *Manuscrise economico-filosofice din 1844*, Editura Politică, București, 1987.
- Popper Karl Raimund, *Societatea deschisă și dușmanii ei*, vol. II, Editura Humanitas, București, 1993.
- von Wright Georg Henrik, *Normă și acțiune*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982.